

KELLER MÁRKUS

Új polgárok – régi értékek

A piarista szerzetestanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930

A probléma

A piarista rend vezető szerepe a 19. század és a 20. század első felének középiskolai oktatásában vitathatatlan, ezt újabban immár nemcsak az óhatatlanul szubjektív visszaemlékezések és korlátozottan általánosítható esettanulmányok, hanem átfogó történeti statisztikai elemzés is igazolja.¹ A piaristák tevékenysége azonban nem korlátozódott csak az oktatásra. A tanítás mellett a paptanárok aktív, sokszor vezető szerepet játszottak a kor vidéki városainak társadalmi életében, és szinte mindig szerves részét alkották a helyi (és gyakran az országos) szellemi elitnek.² Történt ez annak ellenére, hogy a rend Magyarországon csak a 17. század első felében telepedett le, s a rendtagokat gyakran helyezték egyik rendházból a másikba, így sokszor csak rendkívül kevés idő állt rendelkezésre az akklimatizálódásra és a helyi társadalomba való beépülésre. A jelen dolgozat ennek a szociabilitásnak a gyökereit kívánja bemutatni a mobilitás és a rekrutáció vizsgálatával. A kérdés magukat a piaristákat is foglalkoztatta: Balanyi György, az első terjedelmesebb rendtörténet társszerzője egyenesen ennek megválaszolásában jelöli meg kötetük célját.³

Balanyi több tényezőt is felsorol. Az egyik ezek közül, hogy a rendi vezetőség már kezdetektől (a magyar alprovincia megalakulásától) tudatosan törekedett arra, hogy minél több magyar kerüljön a rend tagjai közé, és a nem magyarok is megtanulják a magyar nyelvet. Ennek köszönhetően – mint írja – „[a] hajdani tót szerzet a XVIII. század közepéig ízig-vérig magyarrá alakult át s izzó hazaszeretetével és a magyarság érdekeinek önzetlen szolgálatával hováhamar egy vonalba került a hosszú évszázadok óta honos rendekkel, ha ugyan eléjük nem vágott.”⁴ Ez a magyarságtudat végighúzódik a piaristák történetén, ez határozza meg az 1848–1849-es szabadságharcban való részvételüket és viszonyukat a ki-egyezéshez is – állítja Balanyi.

A második ok a piaristák nyújtotta szolgáltatások és a 17. század eleji magyar társadalom igényeinek egybeesése: egyrészt ugyanis a katolikus Habsburgok és maga a katolikus egyház is támogatta a buzgó hittérítők hírében álló piaristák terjeszkedését; másrészt a Rákóczi-szabadságharc vége után fellélegző városoknak nagy igényük volt a középfokú oktatásra. E két tényező találkozása nyomán katolikus főurak, egyházi személyek, de városi kö-

¹ Kovács I. Gábor – Kende Gábor: *A tudáselit középiskolái*. Korall, 2001. tavasz-nyár. 183.

² Szöllőssy Károly: *Az Osztrák-Magyar Monarchia összes szerzetes rendjeinek történeti és statisztikai rajza, különös tekintettel azok irodalmi és tanügyi működésére*. Arad, 1878. I. kötet 50–55.; Keller Márkus: *Két elit-középiskola a Horthy-korban*. Korall, 2001. tavasz-nyár. 188–202.

³ „...számot adni azokról az okokról, melyek lehetővé tették az idegen eredetű piaristaságnak a magyar közéletbe való tüneményesen gyors besimulását és a magyar szellemiség számottevő tényezőjévé válását.” In: Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*. Budapest, 1943. 11.

⁴ Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 89., 24.

zösségek is nagyon gyorsan komoly alapítványokat hoztak létre, melyeknek célja a piaristák letelepítése és általuk vezetett iskolák létrehozása volt.⁵

A piarista rend gyors elterjedésének harmadik oka – véli Balanyi – a rend „közmondásos szegénysége”. A rend vezetői saját anyagi erőforrás híján rá voltak utalva az egyházi és világi főméltóságok támogatására iskoláik működtetéséhez, így már csak ezért is nagy hangsúlyt kellett fektetniük a velük való jó viszony kialakítására. De nem csak a pártfogókkal való kapcsolattartás kényszere tette őket érzékennyé a társadalom problémáira. A tanítás és a kezdetben még nagy szerepet játszó lelkipásztori munka, a tábori lelkészségben való részvétel, a házi nevelésködé, később a társadalmi egyletekben való részvétel és az újságírás mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a piarista rend minden társadalmi réteg előtt ismertté és kedvelté váljon.⁶ Balanyi szerint egyrészt a szerencsés körülmények (ellenreformáció, iskolák iránti igény), másrészt a rend jó diplomáciai érzéke, a magyar társadalom (értsd középosztály) értékeihez való tudatos és gyors alkalmazkodás tette a piaristákat népszerűvé és a magyar oktatás, ezáltal pedig a szellemi élet megkerülhetetlen tényezőjévé.

Írásunk fő kérdése arra irányul, kik voltak azok, akik ezt a gyors alkalmazkodást véghez vitték, milyen társadalmi rétegekből került ki a gyakran változó magyar viszonyokban gyorsan és folyamatosan (hiszen a rend lényegében a második világháború végéig meg tudta tartani kiemelkedő szerepét a magyar oktatásban) kiigazodó rend tagsága. A vonatkozó szociológiai irodalom egyetért abban, hogy a származás és az elért társadalmi helyzet közötti különbség – azaz a mobilitás ténye – előjele és nagysága alapvetően meghatározza az adott egyén viszonyát a társadalomhoz, annak normáihoz.⁷ Hipotézisünk szerint a piarista rend rekrutációja, tagjainak mobilitása választ adhat a fentiekben vázolt könnyű és gyors alkalmazkodási képességre.

Forrás és módszer

A piaristáknál, hasonlóan a többi katolikus szerzetesrendhez, csak több évi próbaidő után válhatott valaki a rend teljes jogú tagjává. Ennek első lépcsője volt az egyéves noviciátus, ahol teológiai alapismereteket, latin és görög nyelvet tanultak a jelöltek, és megismerkedtek a szerzetesi élet alapelemeivel. Ennek a próbaévnak a során keletkezett elsődleges forrásunk, az „Ujjoncznövendékek Névsora”.⁸ A névsorban szerepel a novícius neve, vallása, szüleinek neve és vallása, születési helye, keresztelezésének és bérmlálásának helye és a bérmlálást végző papi személy neve, a novícius nyelvtudása, iskolái. Ez egészül ki a noviciátusban elért tanulmányi eredménnyel, illetve egy rövid jellemzéssel az egyén vallási és közösségi életét illetően. A névsort máig vezetik. A fent említett adatok mellett a 18. század végétől előbb szórványosan, majd 1872-től rendszeresen tartalmazzák az apa foglalkozását is. Az adatok az adott tanév elején – valószínűleg hasonlóan a gimnáziumi mátrikulákhoz – kerültek bediktálásra a szülő vagy a legalább 14 éves jelölt által.

A vizsgálat során először, 11 éves ciklusokban, azt szeretnénk bemutatni, kik lettek a rend új tagjai. Az idősort az 1876-os évvel indítom, mert ekkor tettek örökfogadalmat az

⁵ Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 25–37., 52–80.

⁶ Vö. Balanyi–Bíró–Bíró–Tomek: *A magyar piarista rendtartomány története*, 90., 226–252. A társadalmi életben és a politikában való részvétel a rendi befolyás növekedése mellett természetesen negatív következményeket is vont maga után: a szerzetesi fegyelem gyengülését, de ennek elemzése nem tárgya a dolgozatnak.

⁷ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982. 7.

⁸ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

első, 1872-ben novíciusi éveiket megkezdő jelöltek. Azért tekintjük az örökfogadalmat hátrkőnek, mert ezzel az aktussal váltak a jelöltek a rend végleges, teljes jogú tagjává.

A tanulmány második felében az 1930-as metszetet véve, a rend teljes tagságát vizsgáljuk. A metszetbe azok az örökfogadalmas paptanárok kerültek be, akik 1930-ban a rend tagjai voltak, középiskolai tanári diplomával rendelkeztek, és felszentelt papok voltak. A metszetvétel időpontjának indoka kettős volt: egyrészt körülbelül erre az időszakra kerülnek szinte kizárólagos többségbe a rend tagjai közül azok, akik a forrásunkban szerepelnek, tehát akiknek ismerjük az apjuk foglalkozását. Másrészt az 1930-as év mobilitási és származási adatai – a korszakban egyedülálló módon – összehasonlíthatók az 1930-as népszámlálás mobilitási adataival. Ez lehetőséget ad eredményeink kontextusba helyezésére és jobb értelmezésére. Ebbe a halmazba végül 262 fő került, ezek közül 255 főnél, azaz 97%-nál sikerült meghatározni az apa foglalkozását. A továbbiakban ezt a 255 főt tekintetem 100%-nak.

A foglalkozási kategóriákat tartalmazó források általános problémája az egyes foglalkozási kategóriák jelentésének meghatározási nehézsége és a kategóriák egyértelmű használatának hiánya. Hiába rendelkezik ma egy kifejezés meghatározott jelentéssel, semmi sem garantálja számunkra, hogy ugyanazt jelentette 100 évvel ezelőtt is. Anyakönyvek, népszámlálási jegyzőkönyvek vizsgálata bizonyítja, hogy maguk a kortársak is ugyanazokat a fogalmakat többféle foglalkozás megnevezésére használták, illetve számunkra egyformának tűnő esetekre különböző megnevezéseket alkalmaztak. Ezen túlmenően problémát jelent az adatfelvétel módja is. Még a „legprofesszionálisabb” forrásunknál, a népszámlálási jegyzőkönyveknél is felmerül annak a gyanúja, hogy egyrészt a „kérdőbiztosok” nem végeztek megbízhatóan a munkájukat, másrészt a válaszokat (például a foglalkozási kategóriákat) saját fogalmaik szerint alakították át. Maguknak az összesített népszámlálási kategóriáknak a tartalma is folyamatosan változott népszámlálásról népszámlálásra, az azonos név mellett sokszor nehezzé vagy akár lehetetlenné téve az összehasonlítást.⁹ Ezek a problémák fokozottabban jelentkeznek a kevésbé „hivatalos” forrásoknál, mint amilyen az Ujonznövendékek névsora is. Az Ujonznövendékek névsora rendi, belső használatra készült, nem képezte alapját semmiféle központi (legyen az akár állami vagy egyházi) jelentésnek. Így nem volt különleges funkciója az apa foglalkozását firtató kérdésnek sem. Ennek köszönhető az is, hogy nem tudjuk, az apa mikori foglalkozása került feljegyzésre. A szűrőpróbaszerűen végzett összehasonlítások a születési anyakönyvvel mindenesetre azt mutatták, hogy a bejegyzések hitelesek, az adatok megegyeztek. Valószínűsíthető, hogy az apa belépéskori foglalkozását diktálták be a novíciusok, s a belépés a rend növendékek felvételét szabályozó intézkedései alapján korszakunkban túlnyomórészt 14–18 éves kor között történt.

A forrás fogalmi értelmezésén túl további nehézségként lép fel a kategorizáció kérdése. Mivel az egyes foglalkozások önmagukban nem értelmezhetők, a kutató kénytelen őket különféle társadalmi rétegek szerint csoportosítani, hiszen csak így van értelme a rekrutáció és a mobilitás vizsgálatának. Túl azon, hogy különböző kutatók különböző felosztásokat tartanak üdvösnek, nehézséget okoz az is, hogy az akkori foglalkozások nem minden esetben sorolhatók be problémamentesen a társadalomtörténetek által ma kimunkált társadalmi kategóriákba (ugyanaz igaz a korabeli népszámlálási kategóriákra is).¹⁰ A fenti prob-

⁹ Tóth Zoltán: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Statisztikai Szemle, 65. évf. (1987) 1. sz. 67–87.

¹⁰ Erre a kérdésre megoldási javaslat: Bódy Zsombor–Szabó Zoltán: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860–1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása*. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom* (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 1997. 311–339. Mivel megoldásuk erö-

lémák tudatában Weis István és Gyáni Gábor kategóriáira és definícióira támaszkodva alakítottuk ki az alkalmazott kategóriáinkat, és végeztük el a besorolásokat.¹¹ A tanulmány második felében Andorka Rudolf 1982-ben megjelent *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében használt kategóriákat is alkalmazzuk az összehasonlíthatóság érdekében, annak ellenére, hogy a két világháború közötti magyar társadalom leírására Gyáni Gábor rendszerét jobbnak találjuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a két kategorizáció funkciója alapvetően más. Andorka fő célja a későbbi, 1945 utáni mobilitási vizsgálatok eredményével való összehasonlíthatóság elérése volt, Gyáni pedig a már 1982 óta jelentősen előrehaladott társadalomtörténeti kutatások fényében fogalmazta meg saját kategóriáit a Horthy-korszak társadalmának leírására. Ezek tudatában is úgy gondoljuk, hogy Andorkánál a háztartási alkalmazottak és az altisztek egy csoportban való szerepeltetése, illetve a tanítók szellemiek közé sorolása kevésbé közelíti meg a két világháború közti társadalom mai kutatások alapján kirajzolódó rétegződését.

Az 1876 és 1930 között örökfogadalmat tett piarista szerzetesánárok rekrutációja és mobilitása

Korszakunkban összesen 527 piarista tett örökfogadalmat, ebből 517-nél (98%) sikerült meghatározni az apa foglalkozását. Mint jeleztük, az adatokat öt, tizenegy éves szakaszban elemezzük, a közötti százalékok ezekre a szakaszokra vonatkoznak, az ismert apafoglalkozások számát tekintve 100%-nak.

Az elemzés során alkalmazott kategóriák a következők: *középrétegek* (köztisztviselő, magántisztviselő, értelmiségi, földbirtokos), *kispolgárság* (tanító, iparos, altiszti réteg, kereskedő), *mezőgazdasági népesség* (parasztság, mezőgazdasági egyéb), *városi munkásság, egyéb*.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A piarista rend örökfogadalmásainak rekrutációja

	1876–1886 (N=108)	1887–1897 (N=108)	1898–1908 (N=141)	1909–1919 (N=94)	1920–1930 (N=72)
egyéb	5,65%	4,68%	2,91%	2,24%	1,44%
munkás	1,85%	0,92%	2,83%	5,31%	9,72%
mezőgazdasági egyéb	1,85%	1,85%	2,12%	4,25%	5,55%
parasztság	14,81%	22,22%	28,36%	26,59%	23,61%
földbirtokos	1,85%	1,85%	–	–	1,38%
magántisztviselő	1,85%	0,92%	2,12%	3,19%	1,38%
értelmiségi	1,85%	3,70%	2,12%	3,19%	4,16%
köztisztviselő	9,25%	5,55%	2,83%	4,25%	9,72%
altiszt	7,40%	3,70%	12,76%	13,82%	12,50%
iparos	48,10%	44,44%	36,87%	28,72%	23,61%
kereskedő	2,77%	0,92%	2,12%	1,00%	2,77%
tanító	2,77%	9,25%	4,96%	7,44%	4,16%

Forrás: Ujonezövendékek Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

sen a mintájukhoz kötődött, esetünkben nem alkalmazható. Saját besorolásunkat a mellékletben prezentáljuk.

¹¹ Vö. Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest, 1942.; Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.

A rekrutációra vonatkozó, 1876 és 1930 közötti adataink elemzése azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban mindvégig jellemző a kispolgári egzisztenciák nagyon magas aránya (1. táblázat). Igaz ugyan, hogy arányuk a kezdeti 61%-ról, 1920–1930 között lecsökken 43%-ra, de még így is dominálja a rendbe bekerülők csoportját. Viszonylag magas, de közel sem ilyen mértékű a mezőgazdasági népesség képvisellete. Ezen réteg esetében figyelemre méltó a folyamatos, nagyarányú és gyors növekedés, hiszen a kezdeti 16,6%-ról, már 1898–1908-ra 30,5%-ra nő az arányuk, és ez már nem is változik az általunk vizsgált intervallumban. A középrétegek a kezdeti magas arány (14,8%) után folyamatos csökkenést mutatnak, de 1920–1930-ra újra 15,2%-ot tesznek ki. Talán a munkásság arányszámának változása hozza a legmeglepőbb eredményt. Az 1876-os 1,8%-os részvétele 1920–1930-ra 9,7%-ra (7 fő) nő. Az alacsony elemszám miatt hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni az eredményből, de annyit mindenesetre mutat, hogy léteztek a munkásságnak olyan csoportjai, akik az egyházi pályát is elfogadhatónak gondolták gyermekeik számára. Ebben része lehetett a katolikus egyház ekkoriban megváltozott társadalompolitikájának is.¹²

A *kispolgári kategória* összetevőinek vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a kispolgárok térvesztése elsősorban az iparosok kezdetben rendkívül magas aránya (48,1%) drasztikus csökkenésének köszönhető (44,4, 36,8, 28,7, majd 1920–1930-ban 23,6%), ezt a csökkenést nem pótolta az altiszti réteg közel 7 százalékpontos növekedése sem. Az iparosok létszámának csökkenése nem jár együtt valamilyen foglalkozás képviselőinek eltűnésével, egyetlen kiemelendő pont a cipészek és a csizmadiák viszonylag nagy súlya (időrendben: 21, 22, 13, 18 és 23%). Az altiszteken belül a vasútnál alkalmazottak alkotják a legerősebb csoportot, arányuk 1887–1897-től kezdve (amikor először megjelennek) mindig 20% felett van, sőt 1909–1919 között eléri a 38%-ot is. A tanítók hullámozó, de lényegében konstans jelenléte csak e csoport már erős felfelé mobilitási hajlandóságát mutatja, illetve azt, hogy létezhetett egyfajta „szakmai mobilitási irány” is (azaz a tanítói családból származók könnyebben mennek tanári pályára), mely a tanítók – papi hivatást érző – gyermekeit a szerzetes-tanári pálya felé vezette.

A *mezőgazdasági népesség* kategória – mely a parasztság mellett a mezőgazdasági foglalkoztatottak egyéb csoportjait (napszámosok, zsellérek, szőlőművesek) tartalmazza – további részletezése jelenlegi forrásaink alapján nem lehetséges, hiszen a birtok nagyságára nem találunk bennük utalást. Ez esetben is érdekes azonban megfigyelni a terminusok alakulását. A kezdetől fogva használt és végig leggyakoribb megnevezés a földműves, ezt követi a gazda, gazdálkodó, telkes gazda és végül 1920-tól a ksigazda megnevezés.

A *középrétegek* részletezése már több izgalmat ígér, különösen akkor, ha az eredetileg általunk az egyéb kategóriába kódolt „magánzókat” a középrétegek közé számítjuk.¹³ Ebben az esetben az 1876–1886 közötti időszakban 19%-ra nő a középrétegek aránya, és emiatt a későbbiekben is csökken a korábban regisztrált ingadozás, ezzel végig 10% fölött marad a középrétegek aránya. E kategóriát vizsgálva (magánzók nélkül), azt látjuk, hogy a középrétegek legtekintélyesebb csoportját a köztisztviselők alkotják (igaz, az egyes szakaszokban nagy szórást mutatva). Utánuk következik súlyban az értelmiségiek rétege (ahol a gazdasítztek dominálnak, de találunk ügyvédet, főmérnököt és orvost is), majd a magántisztviselők csoportja. A földbirtokosság csak az első két és az utolsó kohorszban szerepel, akkor is

¹² Vida István: *A munkásmozgalom másik oldala – a keresztény szakszervezeteink*. In: Babóthy Ferenc et al. (szerk.): *Félbemaradt reformkor*. Róma, 1989. 71–89.; Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*. Budapest, 1998. 13–26.

¹³ Tehetjük ezt annál is inkább, mert az eddigi rekrutációs kutatások azt mutatják, hogy a vizsgált korszak „magánzó” kategóriája általában középrétegi vagy annál magasabb státuszt takar.

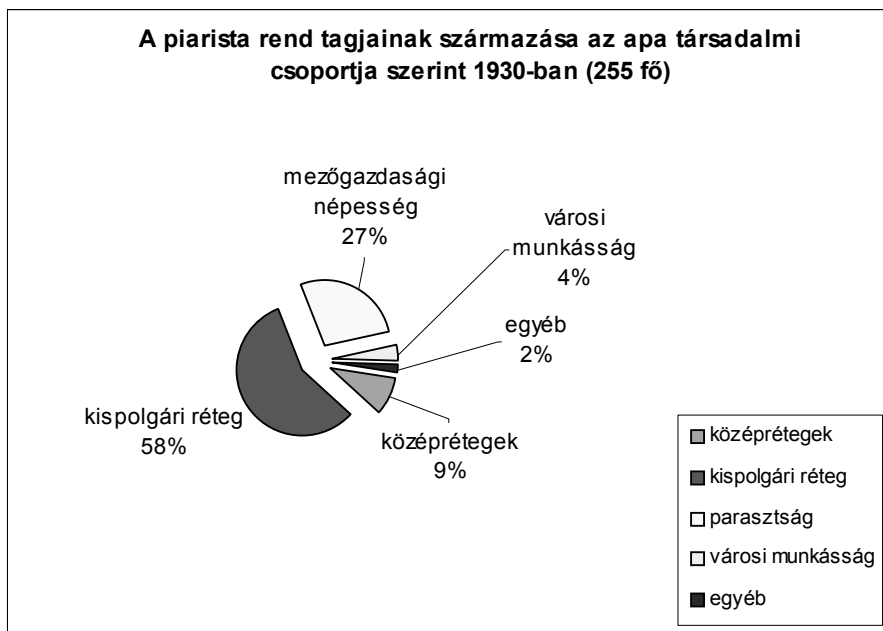
elhanyagolható arányszámmal. Ez különösen annak fényében érdekes leginkább, hogy Balanyi szerint a 17. század második felében a nemesség gyermekei előtt is vonzóvá vált a piarista szerzetesi pálya. Ezt az általunk vizsgált időszakban egyáltalán nem tapasztalhatjuk.

A munkásság csoportjánál kiemelendő a munkásság felső rétegének stabil képviselete (géplakatos, mozdonyvezető, villamosvezető) – különösen az 1898 utáni időszakban.

A mobilitást vizsgálva (ha a középrétegeket helyben maradónak tekintjük) azt mondhatjuk, hogy a korszakunkban végig stabilan 80% fölött van azok száma, akiknek a rendbe való belépés és az ezzel összefüggő tanári pálya felfelé mobilitást jelentett. (Időrendben: 85,17; 87,98; 92,93; 89,37 és 83,81%)

A piarista paptanárok rekrutációja és mobilitása 1930-ban

Ebben a fejezetben az előzőekben már ismertetett forrás 1930-as metszetét elemezzük és hasonlítjuk össze az 1930-as népszámlálás országos rekrutációs adataival. Ennek során az alkalmazott kategóriák a következők: *középrétegek* (köztisztviselő, magántisztviselő, értelmiségi, földbirtokos), *kispolgárság* (tanítók, iparosok, altisztii réteg, kereskedők), *mezőgazdasági népesség* (parasztság, mezőgazdasági egyéb), *városi munkásság*, *egyéb* (ebbe a kategóriába 4 fő került: 3 magánzó és 1 nyugalmazott).

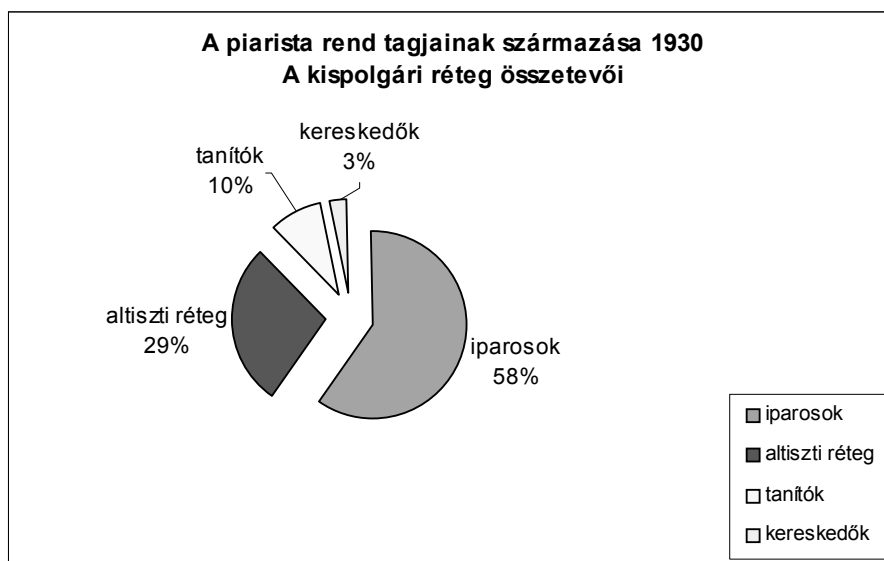
1. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujonznövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

Az eredmények elemzése során (1. ábra) rögtön feltűnik az 58%-os kispolgári többség, amit a mezőgazdasági népesség követ 27%-kal, vagyis ez a két csoport együtt a piarista rend tagjainak több mint 4/5-ét (85%) adja. Hozzájuk képest elenyésző a városi munkásság és a középrétegek jelenléte. Világosan látszik, hogy a középrétegekhez tartozók önrekrutációja ebben a csoportban nagyon alacsony, azaz a középrétegek elenyésző módon képvisel-

teetik magukat a vizsgált populációban. Ennek megfelelően a piaristák lefelé nagyon nyitottak, fő rekrutációs bázisuk a kispolgárság és a parasztság.

A *kispolgári rétegen* belül (2. ábra) az iparosok vannak abszolút többségben 58%-kal (87 fő), őket követi az altiszti réteg 29%-kal (42 fő), majd a tanítók és a kereskedők 10, illetve 3%-kal.

2. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujoneznövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

Az iparos réteg ilyen nagy súlya (a teljes mintában is 34%) és a kereskedők alacsony aránya a rend tagjai között egybecseng Andorka megállapításaival,¹⁴ miszerint a tanári pálya felé inkább az iparosok törekedtek. A foglalkozások körében ez esetben is a cipész (9 fő), csizmadia (8 fő), illetve az ács (6 fő) dominál, hárman együttesen adják az iparosok 26%-át.

A kereskedők alacsony arányához hozzájárulhatott az, hogy a kereskedők között nagy számban lévő zsidó származásúak számára valószínűleg még az izrealita vallás elhagyása után sem volt vonzó egy katolikus szerzetesrend. A felfelé mindig is erősen mobil altiszti réteg erős jelenléte nem meglepő. Az altiszteken belül jelentős a vasúti dolgozók csoportja (18%). Kiemelendő a tanítók viszonylag magas aránya (10%), hiszen ők a kispolgári lét felső peremén egyensúlyozva mindig is a tanulás útján való felfelé törekvést jelenítették meg.

A *mezőgazdasági népesség* összetevőinek vizsgálata sajnos csak nagyon feltételes módon lehetséges, ugyanis az ide sorolt 69 fő közül 45-nél a „földműves” megnevezést találtuk. A többi esetben – hasonlóan az előző fejezetben leírtakhoz – a gazda, gazdálkodó, teljes gazda, kisbirtokos megnevezés fordult elő. Ezeket szintén a parasztság kategóriájába soroltuk. Így kerültek 61-en a paraszti és 8-an a mezőgazdasági egyéb kategóriába (uradalmi juhászgazda, napszámos). Néhány életrajz tanulmányozása után úgy tűnik, hogy a parasztsághoz sorolt egyének többsége legjobb esetben is kis- vagy törpebirtokos paraszt volt. Nagygazdákat egyáltalán nem találtunk közöttük.

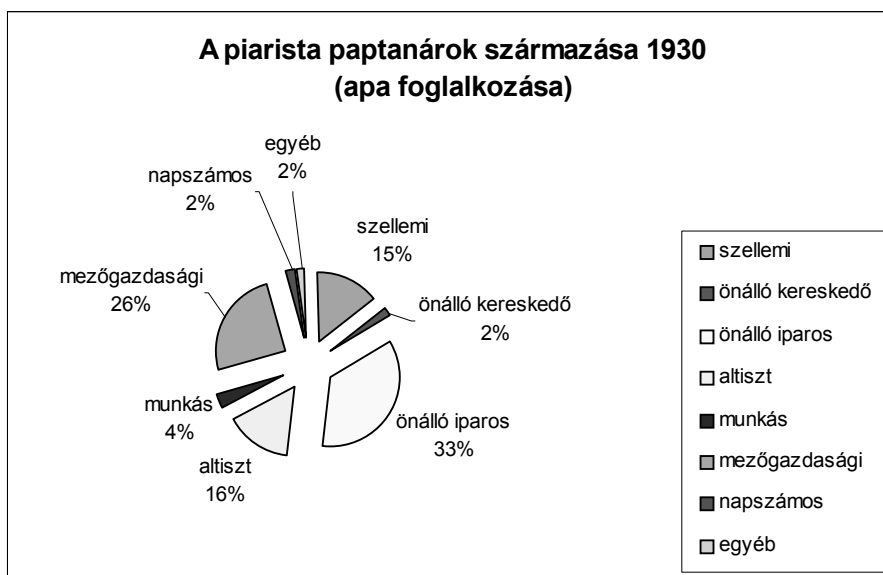
¹⁴ Andorka: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, 60.

A középrétegeken belül a köztisztviselők és az értelmiségiek képviseltetik magukat a legnagyobb számban 11, illetve 9 fővel. Az értelmiségiek, ahova a piaristák is tartoznak, csak 3,5%-kal voltak jelen a paptanárok ősei között. Így a szoroson vett önrekrutáció még alacsonyabb, mint azt a fejezet elején láthattuk, és ez méginkább aláhúzza csoportunk nyitottságát.

A piarista rend tagjainak mobilitását vizsgálva elmondhatjuk, hogy amennyiben az egyéb kategóriába tartozókat a középrétegekhez soroljuk (amit annál inkább is megtehetünk, mert a magánzó mellett a nyugalmazott elnevezés is *valószínűleg* polgári egzisztenciákat jelöl), és így őket együtt immobilnak, helyben maradónak tekintjük, a piarista paptanárok 89%-át a felfelé irányuló mobilitás jellemezte 1930-ban. Ez rendkívül magas arány, aminek súlyát tovább fokozza, hogy a felfelé mobilok 1/3-át a mezőgazdasági népesség adja. Országos méretekben e réteg fiai közvetlenül, a „közvetítő csatorna”¹⁵ – vagyis a kispolgárság – kihagyása nélkül csak nagyon kis arányban tudtak a középrétegekbe kerülni. A középrétegeken belül – ebben a periódusban – nem tudunk még egy olyan csoportról, melynek tagjai ilyen nagy arányban származnának a mezőgazdasági népességből.

A munkásság 11 fővel jelenik meg a metszetben, ami megegyezik a köztisztviselők arányával. Utóbbi perspektívából szemlélve nem kicsiny ez a szám, de a 4%-os arány jóval kevesebb, mint az 1920–1930 között a rend tagjaivá váltaknál regisztrált legmagasabb eredmény (9,72%, 1. táblázat). A foglalkozások közül – itt is – főleg a munkásság felsőbb rétegeihez tartozók képviseltetik magukat (géplakatos, mozdonyvezető, villamosvezető).

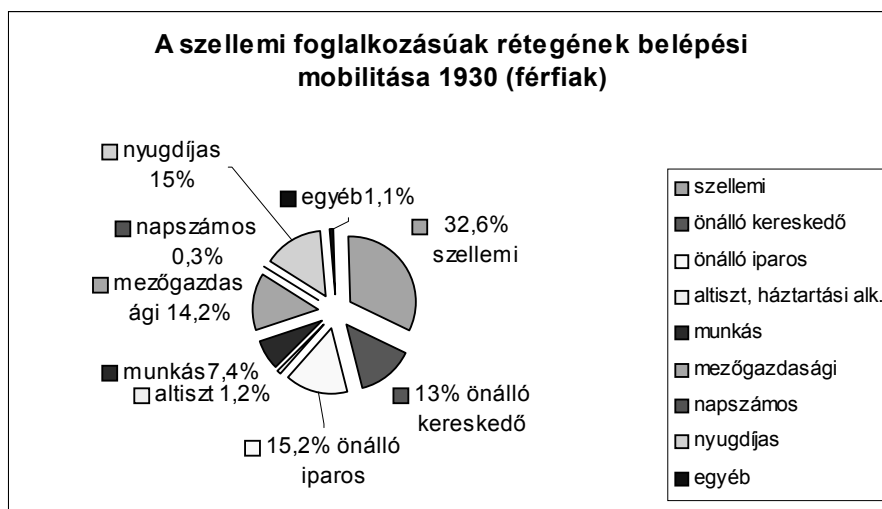
Eredményeink jobb értékelését elősegíti, ha összevetjük azokat az 1930-as népszámlálás mobilitási adataival. Az eredeti népszámlálási táblázatokat kissé átalakítva közli Andorka Rudolf már idézett művében (4. ábra). Adatainkat – hogy az összehasonlítást lehetővé tegyük – az ő kategóriái szerint újrakódoltuk (3. ábra).

3. SZ. ÁBRA

Forrás: Ujonzsnövendék Névsora. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b

¹⁵ Andorka: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, 57.

4. SZ. ÁBRA

Forrás: Andorka: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon, 61.

A diagramokat összehasonlítva még jobban kitűnnek a piarista réteg előzőekben említett sajátosságai, a rendkívüli nyitottság – szemben a szellemi réteg általánosan magas önrekutációs arányával¹⁶ –, az önálló iparosok, a mezőgazdasághoz tartozók és az altisztai réteg felülreprezentáltsága, az önálló kereskedők és munkások alulreprezentáltsága. Az önálló kereskedők alacsony arányának okairól már beszéltünk. A városi munkásság alulreprezentáltsága azzal is magyarázható, hogy a piarista paptanári pálya kevésbé volt jelen a városi munkásság számára. A munkásság fő lakóhelyén, Budapesten csak egy gimnáziumot tartott fenn a rend, és a nagyobb városok közül is csak Debrecen, Szeged és Kolozsvár rendelkezett piarista gimnáziummal.

Változatlan tendenciákat láthatunk, ha a polgári iskolai és középiskolai tanári, magántanári réteg rekrutációs adatait¹⁷ hasonlítjuk össze a piaristákéval. Az egyedüli eltérés az, hogy a munkásság aránya itt ugyanannyi (4%), mint a piarista paptanáraink között.

Azt láthatjuk tehát, hogy – gazdasági ágazatok szerint ugyan tagolva és különböző mértékben – főleg a kisegzisztenciák gyermekei jelennek meg a piaristák között. E rétegek a Horthy-korban, ha lassan is és kismértékben, de vagyonosodtak, és ezt a vagyont váltották át műveltségre, ami lehetővé tette számukra, hogy a társadalmi ranglétra egy magasabb fokára lépjenek.

Az örökfogadalmasoknál (tehát az „utánpótlásnál”) regisztrált tendenciák – a kispolgári, ezen belül az iparos réteg arányának csökkenése és ezzel egy időben a paraszti réteg előretörése, a munkásság erősödése – az 1930-as metszetben még nem mutatkoznak meg teljes egészében. A mezőgazdasági népesség majdnem egyharmados aránya ugyan megfelel az örökfogadalmasok utolsó három nemzedékénél tapasztaltaknak, de 1930-ban még nem ők jelentik a legtöbb piaristát adó réteget. A folyamatot azonban már a kortársak is érezték,

¹⁶ Andorka egyenesen a legzártabb csoportnak nevezi a szellemi réteget. Vö. Uő.: *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*. Statisztikai Szemle, 49. évf. (1971) 10. sz. 1021–1033.

¹⁷ Andorka: *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*, 1027.

ezt mutatja az ekkoriban felbukkanó „parasztrend” (ön)minősítés is.¹⁸ Az iparosok 34%-os aránya még az első két nemzedék 40% feletti iparos részesedését tükrözi. Ehhez hasonlóan kevésbé jelenik meg az 1920–1930 között fogadalmat tettek között regisztrált 10%-os munkás részesedés is. Ennek valószínű oka az, hogy a munkások későn megindult beáramlásának még nem volt ideje beérni, és a katolikus egyház említett munkáspasztorációs tevékenysége sem fejthette még ki teljes hatását.

Eredmények

Vizsgálatunk megmutatta, hogy a katolikus egyház és ezen belül a piarista rend – követve a 19. századi trendeket¹⁹ – még a 20. század elején is fontos mobilitási csatorna az alsóbb rétegek számára. Különösen igaz ez a parasztságra, mely az alsóbb rétegek közül a legnagyobb arányban választja az egyházi pályákat. Az azonban egyértelműen látszik, hogy a piarista rend még az egyházi berkeken belül is kiemelten fontos intézménye a magasabb társadalmi rétegbe való kerülésnek. Az egyéni hivatástudat mellett a piaristák nyitottsága, a rend – a kor normáihoz képest – demokratikus felépítése és döntési struktúrái, valamint tagjainak világiasabb életmódja²⁰ vonzotta a feltörekvő egyéneket. Persze az ok-okozati összefüggés akár fordított is lehetett: a sok, felfelé mobil rendtag is kialakíthatta a demokratikusabb légkört. Ezen túlmenően a rend tudatosan igyekezett felkarolni a tehetséges, alacsonyabb származású diákokat.

A 20. század első felének gimnáziuma a középrétegek, a polgárság iskolája volt. Elvégezése nyitotta meg az egyén előtt az „úri társaságok” kapuit. Ellentétben a mai helyzettel, az akkori gimnáziumok elitképző intézmények voltak. Igaz ez egyrészt a diákságra, hiszen a középiskolás korú népességnek csak töredéke járt gimnáziumba. Másrészt a tanári kar felkészültsége is magas volt, mivel az egyetemi és tudományos kutatói helyek szűkössége sok kiváló képességű embert „kényszerített” a középiskolai tanári pályára. A gimnáziumok közül is kiemelkedtek azonban a piaristák iskolái, mind korabeli presztízsüket, mind az elit „kitermelésében” játszott szerepüket, mind a tanári kar összetételét tekintve.²¹ Rekrutációs vizsgálatunk alapján azt mondhatjuk, hogy az elit-gimnáziumokat működtető rend tagjainak nagy része az alacsonyabb társadalmi rétegekből származott. Azok a tanárok adták át tehát a diákoknak (nyilván a családjuk mellett) a középosztályi viselkedésnormákat, értékeket és nem utolsósorban a műveltséget és tudásanyagot, akiknek elsődleges, családi szocializációja alapvetően eltért a középrétegekhez tartozókéétól, és alapvetően eltért a diákjai-kétől is.²²

Mi okozhatta mégis ezt a sikeres és látszólag gond nélküli alkalmazkodást a tanulmányunk elején vázolt nehézségek ellenében is? A sikeres mobilitás önmagában még nem ad

¹⁸ Benkő Andor-interjú. Készítette Keller Márkus 2001-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 742. sz. 8.

¹⁹ Már ekkor megfigyelhető a kispolgárság térnyerése a katolikus egyházi értelmiség körében. Vö.: Csorba László: *A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában*. In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján*. Budapest, 1990. 166.

²⁰ Vö. Nagy Attila: *A Kegyestanítórend magyarországi működése a két világháború között (1919–1939)*. Budapest, 1998. (Kézirat.); Keller Márkus: *Piarista életutak a 20. század első felében*. 2001. (Kézirat.)

²¹ Kovács–Kende: *A tudáselit középiskolái, 177–184*.

²² Az 1930–1931-es tanévben az akkor működő 10 piarista gimnázium 4728 diákja közül 2487 fő azaz 52,6% sorolható a középrétegek közé, vagy annál feljebb. Természetesen az egyes iskolák között nagy volt a különbség. Vö. a vonatkozó tanév sátorlajújhelyi, nagykanizsai, debreceni, kecskeméti, magyaróvári, veszprémi, budapesti, váci, szegedi, tatai piarista gimnázium évkönyvével.

választ erre, hiszen az csak ritkán jár együtt a sikeres társadalmi beilleszkedéssel, sőt gyakran megnehezíti azt. A piaristáknál az egyéni mobilitás okozta problémákat valószínűleg a rendi közösséghez tartozásból fakadó eredendő presztízs oldotta fel. Így történhetett meg az, hogy a frissen mobil egyéneknél fellépő kezdeti bizonytalanság²³ nem az új társadalmi réteg normáinak, értékeinek elutasításában szublimálódott, hanem azok elfogadásában, sikeres bensővé tételében és termékeny képviselőjében. A könnyed és látványos alkalmazkodás tehát egyrészt a gyors társadalmi rétegváltás okozta „kiüresedés” (nyitottság), másrészt a rend presztízse miatt meglévő, homo novusokkal szemben egyébként ritka bizalom együttes eredménye. Így a rend tagjai egyszerre rendelkeztek az alkalmazkodás belső motivációjával, és tapasztalhatták meg a rendet övező elismertség miatt az egyébként zárt középosztály nyitottságát. E két tényező együttesen komoly szerepet játszhatott abban, hogy a piarista rend mindig alkotó módon tudta képviselni a középrétegek változó értékeit az oktatásban, ami alapja volt folyamatos sikerességének is.

Melléklet

A piarista rend örökfogadalmasainak rekrutációs vizsgálatánál alkalmazott kategóriarendszer

A foglalkozásnevek különböző társadalmi rétegekbe való sorolása az egyik legnehezebb, legfontosabb és ezzel együtt leginkább problematikus mozzanata a rekrutációs és mobilitási vizsgálatoknak. Saját besorolásunkat – a forrásunkban előforduló valamennyi megnevezés pontos felsorolásával – két okból csatoljuk dolgozatunk mellé. Egyrészt azt gondoljuk, hogy megállapításaink, következtetéseink és szemléletünk a háttér bemutatásával érthetőbbé válik. Másrészt azt reméljük, hogy az alábbi besorolást végigböngésző olvasókat munkánk esetleg kritikára, helyesbítésre készíti. Ez a kritika hozzájárulhat az egyes foglalkozások besorolási kritériumainak tisztázásához, az egyes kategóriák tartalmának jobb meghatározásához, esetleg azok elvetéséhez, sőt a kategóriarendszer egészének érdemi megvitatásához is. Az ilyesfajta történelmi aprómunka (főleg a „posztmodern fordulat” után) nem túlzottan népszerű. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy a részletek tisztázása és az átfogó elméletek megalkotása csak *együtt* vezet a társadalmi folyamatok jobb megértéséhez.

Az alábbi lista a piarista rend a tárgyalt időszakban örökfogadalmat tett tagjai apjának a foglalkozását tartalmazza a tanulmányban ismertetett kategóriák szerint. Listánkban a foglalkozások súlyozás nélkül szerepelnek. Egy adott kategóriába csak akkor soroltunk be egy foglalkozást, ha egészen biztosak voltunk abban, hogy oda tartozik. (Ennek legjobb példája a „magánzó” megnevezés sorsa.) A besorolás egyik fő tanulsága az altiszti kategória fokozatos sokszínűsödése, mely még egy ilyen jól körülhatárolt minta esetén is felvet(het)i az említett kategória bontását egy mezőgazdasági, egy ipari és egy közigazgatási altiszti kategóriára. A jelen vizsgálatban ezt az elemszámok alacsony volta nem tette lehetővé.

²³ Keller: *Piarista életutak a 20. század első felében*, 51.

1876–1886

altiszt: hajdú, harangozó, hivatali szolga, írnok, uradalmi hajdú, juhászgazda

egyéb: szakácsné, magánzó, közrendű

értelmiségi: állatorvos, gazdatiszt, tisztartó

földbirtokos: földbirtokos, birtokos

földműves: földes, földműves, gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, borbély, cipész, csizmadia, gombkötő, hentes, iparos, kertész, kézműves, kovács, kőműves, mészáros, mézeskalácsos, molnár, pékmester, rézműves, sütőmester, szabó, szűcs, tímár, varga, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: adóhivatalnok, hivatalnok, körjegyző, nyugalmazott adószedő, nyugalmazott

huszárfőhadnagy, telekkönyvvezető, városi tisztviselő,

magántisztviselő: a Trieszt biztosítótársaság vezérügynöke, takarékpénztári hivatalnok

mezőgazdasági egyéb: juhász, kocsis

munkás: kézi munkás, taligás

tanító: tanító

1887–1897

altiszt: fogházőr, kaszinós szolga, vasúti díjnok, harangozó, majorgazda

egyéb: magánzó, temetésrendező, templomi zenész, zálogintézeti tulajdonos

értelmiség: gazdatiszt, ügyvéd

földbirtokos: földbirtokos

földműves: földműves, gazdálkodó, gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, borbély, cipész, csizmadia, fazekas, iparos, kertész, kocsmáros, köteles, kovács, Magyar tímár, mészáros, molnár, nőszabó, rézműves, szabó, szappanos, szítás, szűcs, szűrszabó, takács, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: hivatalnok, körjegyző, szolgabíró

magántisztviselő: dohánygyári aligazgató

mezőgazdasági egyéb: juhász, napszámos

munkás: munkás

tanító: kántortanító, néptanító, tanító, zongora tanító

1898–1908

altiszt: erdőőr, fogházőr, hivatalszolga, munkakezelő, kaszinós szolga, börtönőr, vasúti kalauz, távíró hivatalnok, törvényszéki hivatalszolga, urasági inas, magtárfelügyelő, uradalmi kulcsár, vasúti írnok, vasúti őr

egyéb: magánzó,

értelmiségi: gyógyszerész, gazdatiszt, orvos,

földműves: földműves, gazda, gazdálkodó, telkes gazda

iparos: ács, asztalos, bognár, cipész, csapó, csizmadia, hajószerkesztő, halászmester harisnyakötő, iparos, kádár, kerékgyártó, kertész, késes, kézműves, kocsmáros, kőműves, kovács, lakatos, MÁV asztalos, molnár, pékmester, szabó, szappanos, szíjgyártó, szűrszabó, takács, tímár, vendéglős

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: jegyző, körjegyző, százados, rendőrkapitány

magántisztviselő: biztosítási hivatalnok, takarékpénztári tisztviselő, tejszövetkezeti igazgató

mezőgazdasági egyéb: birkás, napszámos, kincstári munkás

munkás: bányász, géplakatos, hajós, kézi munkás

tanító: főtanító, kántortanító, tanító

1909–1919

altiszt: erdőőr, hajdú, házmester, hivatalszolga, honvédfőtörzs, iskolaszolga, kincstári erdővéd, levélhordó, pályaőr, váltóőr, vasúti alkalmazott, vasúti őr, vasúti pályaőr, majorgazda, uradalmi gazda

egyéb: egyházi, magánzó

értelmiségi: főerdész, ügyvéd, uradalmi intéző

földműves: földműves, gazda, gazdálkodó, kiscgazda,

iparos: ács, asztalos, bográn, cipész, csizmadia, kályhás, kertész, kocsmáros, kőműves, kovácsmester, lakatos, molnár, szabó, takács, tímár, üveges

kereskedő: kereskedő

köztisztviselő: postamester, törvényszéki hivatalnok, vármegyei irodatiszt

magántisztviselő: biztosító ügynök, dohánygyári hivatalnok, magántitkár

mezőgazdasági egyéb: napszámos, szőlőműves, uradalmi cseléd, zsellér

munkás: bányász, géptüzelő, munkás, mozdonyvezető, villamosvezető

tanító: kántortanító, tanító

1920–1930

altiszt: altiszt, postatisztviselő, hivatalszolga, honvédmester, járási írnok, közúti villamosellenőr, MÁV irodakezelő, vasúti altiszt

egyéb: nyugalmazott

értelmiségi: erdőmester, fővadász, főmérnök

földbirtokos: földbirtokos

földműves: földműves, gazdálkodó, kisbirtokos

iparos: ácssegéd, bádogos, bogránmester, cipész, fodrász, hentes, kocsifényező, kőműves, kovács, lakatos, molnár, szabó

kereskedő: bőrkereskedő segéd, kereskedő

köztisztviselő: csendőr főhadnagy, m. kir pénzügyi szemlész, MÁV főtisztviselő, pénzügyigazgatósági vámtiszt, városi tanácsos, vasúti hivatalnok, villamosvasúti tisztviselő

magántisztviselő: pénzügyi titkár

mezőgazdasági egyéb: magtárkezelő, napszámos

munkás: bányász, bánya felvigyázó, ecetgyári napszámos, gépész, gyári munkás, sofőr, szódagyári felügyelő

tanító: igazgató tanító, kántortanító, tanító

KELLER, MÁRKUS

New middle class – old values
(The recruitment and mobility of Piarist monastic teachers)

The paper examines the reconstruction and mobility of the members of the Piarist Order, trying to find out how the Order was able to become a decisive factor in 19–20th century Hungarian secondary school education and thus in (small)town public life so quickly and so durably. A survey of those joining the Order between 1876 and 1930, and the full membership of the order in 1930 yields the following result. On the one hand, it is clear that the Piarist Order was extremely, even beyond the degree usual in clerical institutions, open towards the lower layers of society, such as peasants and the lower middle classes. Long range developments indicated a gradual increase of peasants at the expense of the lower middle classes, especially artisans. What makes it particularly interesting is that according to mobility routes so far defined, children of peasants were only in exceptional cases able to join middle class professional/social groups, the classic way for them leading through the lower middle classes, just in the process of being pushed to the background. Thanks to this openness, more than 80% of the Piarists, operating the elite secondary schools of the time came from lower social groups, below the middle classes. The atmosphere created by the openness caused by high mobility and the high prestige of the Order together were probably the main factors behind the fertile adaptability of the Order to the rapidly changing conditions of Hungarian society, and this is probably what resulted in its leading position in education.